

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏՈՆԵՐ

(ավանդական ու արդիականը)

Հրատարակիչ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Երևան 2002թ.

Սույն գրքույկում, ընդհանուր գծերով, ներկայացված են Հայոց մի շարք տոներ, որոնք, գալով մեր նախաքրիստոնեական շրջանից, նշվում են նաև Հայ եկեղեցու կողմից: Շարադրանքում, առավելապես, ներկայացված է տոների ավանդական բովանդակությունը:

Հաշվի առնելով տոների դաստիարակիչ և համախմբիչ նշանակությունը՝ հուսով ենք, որ Հայոց պետությունը և եկեղեցին կփորձեն վերականգնացնել հազարամյակների խորքից եկող մեր ազգային տոները՝ դրանք մատուցելով նորովի, ինչպես և պահպանելով դրանց ավանդական խորհուրդները:

Գրքույկում տեղ գտած նյութերը հրատարակության է պատրաստել ազգագրագետ *Արմինե Սարգսյանը*՝ «Հանրապետական» թերթում իր, ինչպես նաև *Լուսինե Օրդուխանյանի* և *Սուսաննա Մելիքյանի* հեղինակած հոդվածների հիման վրա:

ՆՈՐ ՏԱՐԻ

Ըստ հասած տվյալների, վաղնջական ժամանակներում հայերը Նոր տարին դիմավորել են մարտի 21-ին՝ գարնանային գիշերահավասարի օրը, ինչը պատահական չէր: Բնությունը հարություն է առնում գարնան սկզբին, այդ պատճառով հենց այդ օրն էլ հայ մարդը դարձրել է Նոր տարի եւ նշել ցնծալի տոնախմբությամբ, որով փառաբանել է բնության զարթոնքը, աղերսել աստվածներին, որպեսզի տարին բերքառատ դարձնեն (այսօր էլ արիական որոշ ժողովուրդներ՝ պարսիկներ, աֆղաններ, իբրեւ տարեսկիզբ՝ ընդունում են մարտի 21-ը):

Հայկական երկրորդ տարեգլուխը եղել է Նավասարդի 1-ը (օգոստոսի 11-ը): Ըստ ավանդության, Հայկ նահապետը Հայոց ծոր գավառում սպանել է բռնակալ Բելին՝ ազատություն պարգևելով իր տոհմին ու հետնորդներին: Այդ հաղթությունը ենթադրաբար տեղի է ունեցել մ.թ.ա. 2492 թ. օգոստոսի 11-ին: Օգոստոսյան տոնը հայերը կոչել են Նավասարդ, որ նշանակում է Նոր տարի:

18-րդ դարում, Սիմեոն Երեւանցի կաթողիկոսի օրոք, որպես Նոր տարվա սկիզբ՝ ընդունվեց հունվարի 1-ը (համապատասխանեցնելով քրիստոնեական մի շարք երկրներում ընդունված տարեսկզբի հետ), թեւեւ նույնիսկ մինչեւ 19-րդ դ. կեսերը հայկական շատ գավառներում (Սյունիք, Արցախ, Ուտիք) Նոր տարին շարունակում էր տոնվել օգոստոսին: Միայն 20-րդ դարի սկզբներից համընդհանուր դարձավ հունվարի 1-ը, որպես տարվա սկիզբ, տոնելը: Նոր տարին սկսվում էր դեկտեմբերի 30-31-ին, ամանորյա խմորեղեն պատրաստելով: Խմորեղենի մեջ ամենազվխավոր դերը հատկացվում էր «Տարի» հացին, որը տափակ հաց էր՝ երեսը զարդարված ընկույզով, չամիչով, սերմերով ու պտուղներով, որոնք արտահայտում էին առատության գաղափարը: «Տարի» հացի մեջ սովորաբար դնում էին դրամ կամ ուլունք եւ այն բաժանում ընտանիքի անդամների թվով: Ուն բաժնի մեջ ընկներ ուլունքը, ենթադրում էին, որ տան հաջողությունն ու բախտավորությունն այդ տարի նրա հետ է կապված: Սատենագիտական նյութերը վկայում են, որ հնում «Տարի» հացը 12 մասի է բաժանված եղել, իբրեւ 12 ամիսների խորհրդանշան: Տարեհացը կտրում էին մեծ հանդիսավորությամբ՝ Տարեմուտի գիշերը:

Նոր տարվա սեղանի պարտադիր խմորեղենն էր նաեւ գաթան, որի երեսը զարդարում էին կենդանիների պատկերներով կամ տաճարների նկարներով, հաճախ մատով փոսիկներ անելով:

Գաթայից ու «Տարի»-ից բացի, Նոր տարվա համար թխում էին զանազան ձեւավոր հացեր՝ «Ասիլ-Բասիլներ», որոնք մարդակերպ էին եւ խորհրդանշում էին բնության մեռնող ու հարություն առնող աստվածներ:

րին՝ Նարին, Արա Գեղեցիկին, ապա նաեւ՝ բերքի ու բարիքի հովանավոր աստվածներին: Դրանցով կատարում էին բազմապիսի գուշակություններ: Երբեմն տղամարդուն նվիրված ծիսահացք քսակի ձեւով էին պատրաստում. եթե այն ուռչում էր, գուշակում էին հարստություն, եթե սնքում էր՝ հակառակը: Նույն ձեւով պատրաստում էին «ցորենի հորեր», «հյուսքեր», «սմբակներ», «կկոց», «սողոց», «խով», «մատնոց», «կողպեք» եւ այլն:

Ձեւավոր հացերով ոչ միայն գուշակություններ էին անում, այլեւ շնորհավորում էին միմյանց տոնը եւ դրանցով «կաղնդում» ջուրը. նոր տարվա նախորդ գիշերը ամբողջ Հայաստանում լայնորեն տարածված էր ջուրը կաղնդելու սովորությունը: Կես գիշերին կանայք եւ երիտասարդ տղամարդիկ իջնում էին գյուղի աղբյուրը եւ այն կաղնդում՝ շաղ տալով նրա մեջ սերմեր, պտուղներ կամ թրջելով ծիսահացերը: Հավատում էին, որ ճիշտ կեսգիշերին քրի տեղ աղբյուրից ոսկի է հոսում (մի պահ ընդամենը) եւ աշխատում էին հենց այդ պահին աղբյուրից ջուր բերել:

Հայաստանի գրեթե բոլոր շրջաններում քաջ հայտնի էր «Կախու», «Կախուկ» կամ «Գոտեկախի» սովորույթը, որն Արեւելյան Հայաստանում հայտնի էր նաեւ «Ճլուլանք» անվամբ: Այս սովորույթի էությունն այն էր, որ երիտասարդ աղջիկներն ու պատանիները Նոր տարվա նախորդ գիշերը փոքրիկ խմբերով տոպրակներ, գուլպաներ կամ կողովներ ուսած շրջում էին երգիկից երգիկ եւ դրանք չվանով երգիկից ցած իջեցնելով՝ բարեմաղթանքի երգեր էին ասում ու շնորհավորում տնեցիներին: Տանտիկինը պարտավոր էր լցնել տոպրակը մրգով, չիր ու չամիչով, գաթայով: Ի տարբերություն Հայաստանի մյուս շրջանների, Արցախում եւ Սյունիքում գոտեկախի սովորույթը հայտնի էր հակառակ տարբերակով: Այստեղ ընդունված էր ընկույզի, չոր մրգերի ու եփած հավերի շարան պատրաստել, որ կոչվում էր «Ճլուլունք» եւ հարազատների, ավելի հաճախ՝ խնամիների երգիկներից ցած իջեցնել: Նշանված աղջիկներն իրենց հերթին «ճլուլանք» էին իջեցնում նշանածի տան երգիկից եւ փախչում. եթե տանեցիներից որեւէ մեկին հաջողվում էր բռնել հարսնացուին, ապա նա պարտավորվում էր մտնել փեսացուի տունը, հյուրասիրվել եւ նոր գնալ:

Հաջորդ օրը, հունվարի 1-ին, մեծերն այցելում էին միմյանց եւ շնորհավորում խնձորով, ընկույզով ու նարինջով: Գյուղերում տան տղամարդիկ պարտադիր կերպով գնում էին շնորհավորելու քահանային եւ գյուղապետին, տանելով իրենց հետ միրգ ու ընպելիք: Շնորհավորում էին բոլորը բոլորին. քահանան՝ իր հավատացյալներին, ծնողները՝ զավակներին, ուսուցիչներն՝ աշակերտներին եւ հակառակը, զոքանչը՝ փեսային, սկեսուրը՝ հարսին, միայն մի բացառությամբ՝ անուսինը կնոջը չէր շնորհավորում եւ նվեր չէր տալիս՝ ամոթ համարելով:

Հետաքրքիր է, որ Պոնտոսի շրջանում տանտերը մի ձիթենու ճյուղ

էր կտրոււմ բերում տուն, այն՝ իբրեւ կաղանդի ծառ, զարդարում կաղիններով ու ընկույզներով, իսկ առավոտյան տանում էր եկեղեցի՝ քահանային օրհնել տալու: Կաղանդի ծառի այս օրինակը տոնածառի հայկական տարբերակը չէ՞ արդո՞ք, մանավանդ, որ հայերը ունեին ծառով տունը զարդարելու սովորույթը (Ծառզարդար-Ծաղկազարդ): Կան հայոց Կաղանդ պապը աղերսներ չունի՞ եվրոպական Ձմեռ պապի հետ, լինելով նրա ավելի վաղ օրինակը (մասնավորապէս հիշենք բարեկենդանյան դիմակավորված, զվարճացնող անձերին կան «Մեծ պապուկ»-ին):

Ընդհանրապէս, Նոր տարվա սեղանին պարտադիր էին յոթ տեսակ միրգը եւ յոթ ճաշատեսակները:

Ամանորյա սովորույթների մի մասն անմիջականորեն կապվում է կրակի, ծառերի, ջրի պաշտամունքների հետ: Հայաստանի որոշ շրջաններում ընդունված էր Կաղանդի իրիկունը տան կրակարանը կան օջախը կաղնդելու սովորությունը: Գերանը, որը վառում էին Նոր տարվա նախորդ իրիկունը, կոչվում էր Տարենտի քյոթուկ (Լոռիում), որի առկայծող կտորները հետո թաղում էին հանդերում, որպէսզի ապահովեին բերքի առատությունը եւ կանխեին կորուստը: Ավանդական սովորության համաձայն, Կաղանդի գիշերը շատերի տներում ճրագ էր վառվում «տան խերն ու պերէքթըն չփախչելու համար»:

ՍՈՒՐԲ ԿԱՐԱՊԵՏ

Հայոց մեջ եկեղեցական սրբերի հիշատակին (Սբ. Սարգիս, Սբ. Գեւորգ) նվիրված տոներից, թերեւս, ամենամեծ շուքով կատարվում էր Սբ. Կարապետի տոնը, որի ակունքները պետք է փնտրել մեր հեթանոս անցյալում: Ըստ եկեղեցական օրացույցի, այն նշվում էր հունվարի 15-ին՝ Հովհաննես-Կարապետի (Հովհաննես Մկրտիչ) ծննդյան օրը:

Դեռ նախաքրիստոնեական ժամանակաշրջանում Տարոն աշխարհի Իննակյան վայրը ուխտագնացության կենտրոն է եղել, որը, ինչպես վկայում է պատմիչ Հովհան Մամիկոնյանը, 4-րդ դարում Հովհաննես Մկրտչի մասունքներն այնտեղ ամփոփելուց հետո, կապվել է վերջինիս անվան հետ: Սբ. Կարապետը վերածվել է համահայկական սրբի, նրա կերպարը տեղ է գտել ժողովրդական էպոսում ու ասքերում:

Մարտի գնալուց առաջ Մամիկոնեից ասպետները ուխտի էին գնում Սբ. Կարապետ՝ ստանալու նրա աջակցությունը թշնամուն հաղթելու համար: Մամիկոնյան քաջարի ասպետներն էլ, իրենց հերթին, վանքի անձնուրաց պահապաններն էին. մեծամեծ զոհեր էին մատուցում Սբ. Կարապետին, վերակառուցում էին վանքը, երբ այն տուժում էր երկրաշարժերից, խստորեն պատժում էին վանքը թալանողներին եւ կալվածքներ նվիրում եկեղեցուն: Սրբի այդ ռազմական, հերոսապահպան էությունը շարունակվում է հետագա դարերում եւս, երբ քաջ ֆիդայիներին մարտի գնալուց առաջ մաղթում էին՝ «Մշո սուլթան Սբ. Կարապետ թող լինի ձեզ պահպան»...

Դարեր շարունակ եկեղեցին ամրագրել է սրբի մեկ այլ էություն եւս՝ նրա կնատյաց լինելը (պատճառը՝ Հովհաննես Մկրտչի գլխատումն է կնոջ քնահաճույքի պատճառով) եւ խստորեն արգելել կանանց ու աղջիկների այցը նրա գերեզմանին, արգելք դրել նաեւ նրանց եկեղեցի մտնելու վրա: Պահպանվել են առասպելներ, որ Սբ. Կարապետի վանքը մտած ու նրա գերեզմանին այցելած կանայք կամ աղջիկները սրբի կողմից պատժվել են: Հովհան Մամիկոնյանը հիշատակում է հայոց նախարարներից մեկի կնոջ՝ Մարիամի մահը (որն, ի դեպ, շատ բարեպաշտ ու կրոնասեր անձնավորություն է եղել): Նա պատժվում է սրբի կողմից, քանզի խախտել էր արգելքն ու մտել եկեղեցի, թեւ մեծ զոհեր էր մատուցել ու նվերներ տվել վանքին:

Տոնի օրը, Հայաստանի զանազան վայրերից ժողովուրդն ուխտի էր գալիս Սբ. Կարապետի վանքը: Առաջներում շատերը յոթ տարի պաս էին պահում, որից հետո ուխտի գնալով Մշո Սբ. Կարապետ, երկրպագում էին Հովհաննես Մկրտչի գերեզմանին, որ իրենց սրտերի խորհուրդն ու խնդրանքները կատարի: Շատերն էլ խնդրում էին, որ իրենց «օխտը գոմ-

շի ոյժ տայ», ոմանք էլ՝ լարախաղացություն էին խնդրում, նվագելու ու բանաստեղծելու տաղանդ, ցավերին փարատություն եւ այլն: Անզավակ ծնողները գոտիները դնում էին գերեզմանաքարի վրա, ջերմեռանդորեն աղոթում, որ իրենց զավակ պարգեւի: Ուխտում էին, երեխայի ծնվելու օրվանից նրա նագերն այնքան ժամանակ չկտրել, միչեւ որ ուխտի չզնային Սբ. Կարապետի գերեզմանին, ապա այնտեղ՝ գերեզմանի վրա էլ կտրում էին: Սրբին խնդրում էին, որ իրենց զավակներին խելք ու շնորհք տա, որպեսզի իրենց մահվանից հետո՝ օջախները ծխացնեն ու վառ պահեն:

Տոնի օրը ժողովուրդը մեծ տոնախմբություն էր կատարում. անցկացվում էին խաղեր, մրցույթներ, ներկայացումներ (տոնին Մշո Սբ. Կարապետ էին գալիս անգամ Հայաստանի ամենահեռավոր վայրերից), որոնց գագաթնակետը դառնում էին աշուղների մրցությունները: Դրանց ժամանակ ցուցադրվում էին աշուղական վարպետությունը, սրամտությունը, տաղանդն ու պերճախոսությունը:

...Վաղուց, շատ վաղուց չեն բացվել Սբ. Կարապետի դռները, Տարոն աշխարհը վաղուց սպասում է իր օրինական տերերին, ու երանի՜ այն օրը, երբ հազարամյակներից եկող Իննական մեհյանների լույսը մեզ կառաջնորդի դեպի Ավետյաց երկիր ու Մամիկոնյան ասպետների աճյունները հավիտենական հանգստություն կստանան:

ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳԻՍ

Սբ. Սարգսի տոնը, թեև չի նշվել մեծ շուքով ու հանդիսություններով, բայց եղել ու շարունակում է մնալ հայոց ամենասիրված տոներից մեկը:

Առաջավորաց Բարեկենդանը Չատիկից տաս շաբաթ առաջ հանդիպած կիրակին է, որին հաջորդող յոթնյակի հինգ օրը Առաջավորաց պաս է կոչվում եւ ծոմի հետ միասին խիստ պաս է պահվում: Այդ յոթնյակի շաբաթ օրը տոնվում է Սբ. Սարգսի հիշատակը եւ ժողովուրդն էլ շատ անգամ այդ պասը կոչում է Սբ. Սարգսի պաս:

Հայկական ավանդությունների մեջ ձիավոր սրբերը շատ են. Սբ. Սարգիսը՝ ճերմակ ձիավոր է, Գեւորգը՝ տեգավոր, Թորոսը կամ Թեոդորոսը՝ նախշուն ձիուն նստած: Սբ. Սարգիսը երիտասարդության հովանավորն ու սիրո ճակատագիրը որոշողն է, եւ այդ է պատճառը, որ տոնի բոլոր ծիսական արարողություններն ուղղված են նրան սիրաշահելուն ու նրա բարյացկամությունը վայելելուն:

Պասի օրերին արգելվում էր գլուխը լվանալ ու լվացք անել, աղջիկներն ու երիտասարդները հինգ օր հրաժարվում էին սովորական կերակրից, գոհանալով չոր հացով, որն ուտում էին արեւամուտից հետո: Միայն ման ժուժկալությամբ կարելի էր արժանանալ սրբի բարեգթությանը: Մի շաբաթ շարունակ, բացի պաս պահելուց, երիտասարդների խոսակցության առարկան Սբ. Սարգիսն էր: Տարիքավոր կանայք՝ մայրերն ու տատերը պատմում էին, թե ինչպես էին իրենք տարիներ առաջ մասնակցել Սբ. Սարգսի տոնին: Պասի ուրբաթ օրը Հայաստանի բոլոր շրջաններում բոված ցորենը երկանքով աղում էին, փոխինդ պատրաստում ու շաղելով խաղողահյութով, ճաշակում: Երեկոյան երեխաները խմբեր էին կազմում եւ գնում տնե-տուն, բարձրանում կտուրներն ու երգեր երգում՝ դիմացը նվերներ ստանալով: Ուրբաթ օրը պասի վերջին օրն էր եւ հարսնացու աղջիկ ունեցող մայրերն այդ գիշեր հատուկ երգեր էին երգում:

Այդ գիշեր երիտասարդները, հատկապես աղջիկները, աղի բլիթ էին ուտում, որպեսզի երազ տեսնեն: Նրանք հավատում էին, որ Սբ. Սարգիսն այդ գիշեր որոշում է իրենց բախտը եւ նա, ով երազում ջուր տա խմելու, լինելու է իրենց ապագա զուգընկերը: Այդ նույն գիշերը, երբ բոլորը քնում էին, տանտիրուհին դռան ետեւում կամ տան կտուրին ամանով չոր փոխինդ էր դնում եւ աղոթում. «Մեռնիմ քի, ատենահաս բոզ ձիավոր, Սըփի Սարգիս, դու իգաս, քու ձիու ոտ զարկիս մեջ»: Հավատում էին, թե այդ գիշեր Սբ. Սարգիսն սպիտակ ձիու վրա նստած փախցնում է իր հարսնացուին՝ մի ուռումի աղջիկ: Ծոպերով զարդարված նիզակը ձեռքին, յափնջին ուսին, նա շրջում է ողջ Հայաստանով մեկ. «Նրա ձիու պնջերից

ամպեր են ցայտում եւ փաթիլ-փաթիլ ձյուն անում, ոտների տրոփյունից աշխարհք թնդում, նիզակի խաղացնելուց սաստիկ բուք բարձրանում»: Նա այցելում է բոլոր հայերի տները՝ փոխինդը նայելու: Փոխինդը տեսնելով եւ գոհանալով, որ պահել են իր պասը, Սբ. Սարգիսը հրամայում է ձիուն՝ փոխինդի մեջ թողնել պայտի հետքը (որը երազանքների իրականացման խորհրդանիշ էր դիտվում): Տանտիրուհին այս փոխինդից հետո խաշիլ էր եփում, որ ճաշակում էին տան բոլոր անդամները:

Շաբաթ առավոտյան տեղի էր ունենում «աղջիկ ժողվրտանքը», երբ հարսնացու աղջիկները հավաքվում էին որեւէ տեղ, միմյանց շնորհավորում, պատմում ու մեկնաբանում տեսած երազները: Դրանից հետո սկսվում էր հացկերույթը: Դա հարսնացու աղջիկների ուրախությունն էր, նրանց հանգստի տունը, որ տեսում էր մինչեւ երեկո: Նրանք պարում էին, երգում, կատակում: Փեսացու տղաներն այդ օրը աշխատում էին գտնվել աղջիկների հավաքատեղիին մոտ: Երիտասարդներից յուրաքանչյուրը ցանկանում էր տեսնել իր հարսնացուին, հանդիպել հավանած աղջկան, քանզի մեծերը, Սբ. Սարգսի տոնին, մեղմորեն էին վերաբերում այդ հանդիպումներին:

Այդ օրը աղջիկներն ու տղաները բարձրանում էին տան կտուրը եւ փոխինդի գնդիկ կամ հաց դնելով սպասում, թե թռչունն ու՞ր կտանի այն: Եթե տաներ ուրիշի տունը եւ սկսեր կտցել, ուրեմն՝ այնտեղից էլ հարս կամ փեսա կլիներ: Նրանք ժամերով սպասում էին, մինչեւ որ թռչունը տաներ հացն ու փոխինդը: Այսպես էլ ավարտվում էր Սբ. Սարգսի տոնը:

Ըստ Մ.Աբեղյանի, Սբ. Սարգիսը հողմի անձնավորումն է եւ քամու հին աստվածության ներկայացուցիչը: Նրա հողմային բնույթը երեւում է մի քանի սովորույթներից ու զրույցներից: Պասի ժամանակ շատ մարդիկ պոկում էին իրենց մազերը եւ աղոթելով հանձնում քամուն, հավատալով, թե սուրբը իրենց մազերի հետ կտանի նաեւ իրենց ցավերը: Հավատում էին նաեւ, որ Սբ. Սարգիսն իր բքով կարող էր խեղդել մարդկանց, բայց ոչ հայերին, այլ հույներին ու վրացիներին, որոնք իրեն իբրեւ սրբի, չեն ճանաչում:

Նրա բարեգթությանը արժանանալու համար, չամուսնացած երիտասարդ մարդիկ, հատկապես աղջիկները, շատակեր չպետք է լինեին, որպեսզի Սբ. Սարգիսը իրենց հարսանիքին բուք չբարձրացներ՝ սրանունն է տոնի՝ չափավորության ու ժուժկալության կոչող խորհուրդը:

Իբրեւ հողմի ոգի, Սբ. Սարգիսը նաեւ գայլերի ու կենդանակերպ ոգիների տիրակալ էր պատկերացվում:

Ժողովրդի պատկերացմամբ, Սբ. Սարգիսն ունի գեղեցիկ կերպարանք, նիզակ, ոսկե սաղավարտ ու ոսկե սպառազինություն. մտքի պես արագ հայտնվում է նա իր լուսաշող ձիով, երբ նեղության մեջ՝ նրան են կանչում:

ՏՐՆԴԵԶ

Հեթանոսական Հայաստանում այս տոնը նվիրված էր Սիիր աստծուն եւ անմիջականորեն կապվում էր կրակի պաշտամունքի հետ (ըստ Ս. Օրմանյանի, տոնը նվիրված է եղել Տիր աստծուն - խմբ.): Տոնի գլխավոր նպատակն էր կրակի միջոցով ազդել սառնամանիքների վրա եւ հմայական ճանապարհով ուժեղացնել, զորացնել արեւի ջերմությունը: Համեմատաբար ավելի ուշ, տոնի մեջ ձեւավորվում եւ խորանում են կրակի միջոցով բազմապիսի գուշակություններ անելու սովորույթները՝ կապված ցանքի ու բերքաճի, տնտեսական տարվա հաջողության, սերնդաճության գաղափարների հետ, որոնց վառ վկայությունը տոնական ուտեստում հատիկների եւ հատիկավոր կերակրատեսակների բացարձակ գերակշռությունն է եւ, ընդհանրապես, տոնական համակարգում նորահարսի ու նորափեսայի խաղացած դերը:

Ըստ եկեղեցական ավանդության, տոնը կապվում է Տիրոջ ծննդից 40 օր հետո նրան կրակներով ընդառաջ գնալու գաղափարին (Հայ եկեղեցին այն տոնում է ստույգ փետրվարի 14-ին՝ հունվարի 6-ից 40 օր հետո - խմբ.), որից էլ ծագում է տոնի եկեղեցական անվանումը՝ «Տյառնընդառաջ»:

Տրնդեզը տոնվում էր մեծ շուքով ու հանդիսավորությամբ: Այդ մասին այսպես է նշում Գ. Սրվանձոյանցը. «Հայաստանի համար ընդհանուր էր այս տոնի վսեմութունը. Կաղանդին կամ տարեգլխոյն այնքան հանդիսաւոր չէ, որքան այսօր...»: Հայաստանի բոլոր շրջաններում այն գրեթէ նույնությամբ է կատարվել եւ ունեցել է իր տեղական անվանումը:

Տրնդեզի օրը, վաղ առավոտյան մեծահասակ կանայք եկեղեցուց վերադառնալուց հետո փոխինդ էին շաղախում՝ կաթով կամ ջրով եւ շաքարով, պատրաստում փոքրիկ գլանիկներ ու բաժանում տնեցիներին (փոխինդի գնդեր, «դումբրուկ» եւ այլն): Այդ օրը պարտադիր կերպով փոխայցելություններ էին կատարում խնամիները. նոր նշանած տղա ունեցող ընտանիքն այցելում էր հարսնացուի տուն, իսկ նորահարս ունեցող ընտանիքին այցելում էին հարսի հարազատները, տանելով իրենց հետ նվերներ, ընկույզ, չամիչ, աղանձ եւ փոխինդի գնդեր: Կեսօրից հետո վերոհիշյալ ընտանիքներն իրենց բակում խարույկ էին վառում: Որպես կանոն, խարույկի դեզը պատրաստում էին նորափեսաները:

Քավորկնոջ, սկեսուրի եւ տալերի ուղեկցությամբ նորահարսին բակ էին իջեցնում եւ խարույկի շուրջն սկսվում էր շուրջպարը: Երբ կրակը փոքր-ինչ մեղմանում էր, սկսվում էին կրակթռուկները: Կրակի վրայից առաջինը թռչելու իրավունքը վերապահվում էր նորահարսին: Պտղավորվելու ակնկալությամբ խարույկի վրայից թռչում էին նաեւ ամուլ կանայք՝

այրելով իրենց զգեստի քղանցքը, ապա թռչում էին երիտասարդները, տղամարդիկ՝ «ցաւ ու չօռից» ազատվելու համար, իսկ վերջում՝ երեխաները:

Տրնդեզի օրը բոլոր տներում պարտադիր պատրաստում էին հացահատիկներից բաղկացած կերակրատեսակներ՝ խաշիլ, փոխինդ, աղանձ: Այդ օրը խնամիների միջեւ աղանձափոխանակություն էր կատարվում:

Տոնի ծիսական համակարգը լրացնում են բազմապիսի գուշակությունները, որոնք, ինչպես վերը նշվեց, կապվում են բնության զարթոնքի, ցանքի հաջողության, սիրո եւ ամուսնության, պտղաբերության խորհուրդների հետ: Այսպես, օր.՝ երիտասարդ տղաներն ու աղջիկները փոխինդի գնդերից մի կտոր դնում էին երդիկին, ծառի ճյուղին կամ ցանկապատի ծայրին եւ ուշադիր հետեւում, թե աղավնին կամ ագռավը դեպի որ կողմն է տանում այն, ենթադրելով, որ համապատասխան կողմից էլ հարս են բերելու կամ փեսացու է գալու եւ այլն:

Գուշակությունների մեծ մասն անմիջականորեն կապվում էր խարույկի ծխի հետ: Հավատում էին, թե ծուխը դեպի որ կողմը թեքվեր, այդ կողմի արտերն առաջիկա տարում առատ բերք կտային: Ընդհանրապես, եթե ծուխը հարավ եւ արեւելք էր թեքվում՝ այդ տարի հասկը լավ էր լինում, իսկ եթե հյուսիս եւ արեւմուտք՝ վատ: Այս գուշակությունն իր հիմքում իրական իմաստ ուներ՝ կապված փետրվարի կեսերին հյուսիսային ու հարավային քամիների փոխազդեցության կամ որեւէ մեկի գերակշռության հետ:

Վասպուրականում գուշակություններ էին անում նաեւ տոնի օրը ծնված երեխաների վերաբերյալ: Հավատում էին, որ Տրնդեզի երեկոյան ծնված երեխան շատ չար ու կրակոտ է լինելու, որովհետեւ կրակի հետ է ծնվում: Այստեղ խարույկի վրայից ցատկելը մեկնում էին որպես գայլ ու գազանից, օձ ու կարիճից չվնասվելու միջոց:

Ինչպես տեսնում ենք, փոխելով տոնի անվանումը, եկեղեցին այնուամենայնիվ չի կարողացել ազդել նրա բուն էության, բովանդակության վրա: Նա կամովին կամ ստիպված ընդունել է կրակ վառելու, կրակի շուրջը պտտվելու, վրայից թռչելու եւ այլ հեթանոսական սովորույթները: Այսպիսով, Տրնդեզը եղել եւ մնում է ազգային, բնապաշտական տոն:

ԲՈՒՆ ԲԱՐԵԿԵՆՂԱՆ ԵՎ ՄԵԾ ՊԱՍ

Բուն Բարեկենդանը Հայոց հնագույն տոներից է, որը Հայ եկեղեցու սահմանած բարեկենդաններից (Առաջավորաց, Վարդավառի, Խաչի եւ այլն) գլխավորն է եւ տոնվում է Ջատիկից յոթ շաբաթ առաջ: Հնում Բուն Բարեկենդանին թույլատրվում էր առատ ուտելիք, կերուխում, տանտիկիներն իրենց պահած մթերքներով շռայլորեն հյուրասիրում էին ընտանիքի անդամներին եւ հյուրերին: Տոնին պատրաստվում եւ մասնակցում էին բոլորը՝ մեծ, թե փոքր: Չնայած ամենուր դեռ ձյուն էր, սակայն դա չէր խանգարում, որ մարդիկ անձնատուր լինեն զվարճություններին: Երկու-երեք օր առաջ կանայք եւ տղամարդիկ դադարում էին աշխատել, զանազան խաղեր էին խաղում, զվարճանում երեխաների պես: Ծերունիները, առանց քաշվելու միանում էին այս կամ այն խմբին՝ «թօփ» խաղալու: Երիտասարդները «սուրմագիլի» կամ «կունդի» էին խաղում: Աղջիկներն առանձին խումբ էին կազմում եւ ճլորթի ընկնում: Այդ ամենը զուգորդվում էր ինքնատիպ զբոսախնջույքներով, դափ ու զուռնով:

Տոնի անբաժան մասն էին ժողովրդական ներկայացումներն ու դիմակավոր խաղերը (առհասարակ, դեռ հնագույն ժամանակներում, տոնախմբությունների, թատերական ներկայացումների կամ որսորդության ընթացքում հայերը դիմակ հագնելու սովորություն ունեին): Ներկայացումների ժամանակ ծիծաղախառն կատակներով քննադատության էին ենթարկվում մեծավորներն ու իշխանավորները: Հավաքվում էին մեծ ու փոքր, մի կողմ էին դրվում պետական կամ եկեղեցական օրենքները, ամեն մարդ առանց քաշվելու ասում էր իր խոսքը: Փաստորեն, Բուն Բարեկենդանը բացի խրախճանքից, կեր ու խումից, նաեւ ազատության օր էր:

Բարեկենդանի օրը մինչեւ իսկ չքավորներն ու աղքատներն էին վայելում տոնական սեղանը: Այդ օրը հիշում էին նաեւ պանդխտության մեջ գտնվողներին ու երգում էին պանդխտության հատուկ տաղեր:

Բարեկենդանի երեկոն բարեկամներն ու հարազատները միասին էին անցկացնում: Յուրաքանչյուրն իր հետ ուտելիք էր բերում, կուշտ ուտում էին ու խմում, քանզի առջեւում յոթշաբաթյա պասն էր: Ամենավերջում ուտում էին մի-մի ձու՝ բերանը «կողպելու» համար, որպեսզի Ջատիկին դարձյալ ձվով «բանան» այն:

Բարեկենդանի օրը վանքերում կոչվում էր նաեւ Աբեղաթող: Ստ. Մալխասյանցի ստուգաբանությամբ՝ բառը կազմված է «աբեղա» եւ «թողուլ» (թողնել, արձակել) բառերից եւ նշանակում է արեղաների թողություն, արձակում վանական խիստ կյանքի կանոններից: Ազգային հիմնավորց տոնը այդպես է կոչվել քրիստոնեության հաստատումից հետո, որով Հայ եկեղեցին խստակենցաղ հոգեւորականների համար սահմանել է

որոշ ազատություններ: Այստեղ եւս մուտք են գործել բարեկենդանյան խաղերն ու խրախճանքները:

Լինելով շարժական, տոնը կատարվում էր փետրվարին կամ մարտի սկզբին եւ, հավանաբար, կապ ուներ գարնան սկսվելու հետ: Եւ պատահական չէին զվարճությունները, որոնք արթնացող բնությանը ուրախ դիմավորելու, գարնան հետ՝ նաեւ մարդկանց վերակենդանանալու խորհուրդը ունեին: Ու մարդիկ մաղթում էին միմյանց՝ բարի կենդանություն...

* * *

Բուն Բարեկենդանին հաջորդում է Մեծ ՊԱՍԸ, որը պահվում է մինչեւ Ձատիկ: Մեծ է կոչվում պասերից ամենաերկարը լինելու համար. այն տեսում է քառասուն օր, ուստի կոչվում է նաեւ Քառասնորդական (քառասնորդական պահքը եկեղեցին սահմանեց ի հիշատակ Քրիստոսի քառասուն օր անապատում առանձնանալուն, որոնք նա անցկացրեց աղոթելով, ծոմապահությամբ եւ ապաշխարիությամբ), ժամանակին անվանվել է նաեւ Աղ ու Յաց (նախկինում Մեծ Պասի որոշ օրերին միայն աղ ու հաց էին ուտում կամ ծոմը ավարտում էին աղ ու հացով): Մեծ կամ Քառասնօրյա պասը բացի կաթնեղենից, մսեղենից, ձկնեղենից, ձվից հրաժարվելուց, նաեւ ինքնաքննության, զղջումի, ապաշխարիության, հոգեւոր դաստիարակության ու թողության մի յուրօրինակ շրջան է:

Մեծ Պասը ունեցել է եւ կարելու առողջապահական իմաստավորում. անմիջապես Բարեկենդանին հաջորդելով, երբ մարդիկ օրերն անց էին կացնում ճոխ կերուխումներով, օգտագործելով օրգանիզմի համար դժվարամարս կերակուրներ, այն սահմանում էր պահեցողության կանոններ, որպեսզի տարվա մեջ մի որոշակի շրջան յուրաքանչյուրը պարտադրված լիներ հրաժարվելու ճարպային ուտելիքներից:

Ժամանակին Մեծ Պասը պահվում էր մեծ երկյուղածությամբ, խստապահանջությամբ ու ջերմեռանդությամբ: Այդ օրերին ամուսնություններ տեղի չէին ունենում, թույլատրվում էր միայն մկրտություն եւ նշանդրեք: Բացի եկեղեցական կանոններից, գոյություն ունեին նաեւ ժողովրդական խիստ սովորություններ, որոնք նույնիսկ երեխաներին արգելում էին լուծել կամ խախտել պասը:

Յայաստանի գրեթե բոլոր շրջաններում Մեծ Պասն սկսում էին Ակլատիզի կամ Ախլոճի պատրաստումով, որն ուներ հետեւյալ տեսքը. վերցնում էին մեկ կարտոֆիլ կամ սոխ, կամ խմորից տիկնիկ էին պատրաստում եւ վրան ամրացնում յոթ փետուր, չորսը՝ սպիտակ, երեքը՝ սեւ (սպիտակ փետուրները խորհրդանշում էին ձմռան ծյունը, սեւերը՝ գարնան օրերը, երբ երկիրը երեւում է սեւ հողով ու կանաչով): Այդ յոթ փետուրները խորհրդանշում էին Մեծ Պասի յոթ շաբաթները, որոնք տանտիկինը յուրաքանչյուր շաբաթը լրանալուց հետո, հերթով պոկում էր: Ակլատիզը կա-

խում էին թոնրատանը կամ երդիկից, նրա վրա ամրացնում էին նաեւ մանրիկ քարեր ու կարմիր պղպեղ. ով պասը լուծեր, քարերը կարող էին ընկնել նրա գլխին, իսկ պղպեղը՝ կայրեր բերանը: Ըստ ավանդության, Մեծ Պասի վերջին օրը Ակլատիզը թռչուն էր դառնում եւ հեռանում՝ նորից գալու իրավունքով:

Նախիջեւանցիները Մեծ Պասն անվանում էին Աղացք, աղ ու հաց, ուտում էին միայն բանջար, աղցան, խաշիլ:

Մեծ Պասի կեսը կոչվում է Միջինք, հիշեցնելով, որ պասը հասել է իր կեսին: Այդ օրը մի-մի հատ բաղարջ էին թխում՝ Միջունք, մեջը դնում ուլունք կամ դրամ եւ բաժանում տան բոլոր անդամներին. բաժին էր հանվում նաեւ անասուններին, հողին: Ուլունքը կամ դրամը ուն բաժնից որ դուրս գար, այդ տարվա առատությունն ու հաջողությունները նրանն էին: Մեծ Պասը լուծվում էր Չատիկին եւ բացվում ձվով ու ձկնեղենով:

Ինչպես Ավետարանն է պատվիրում. «Ուտողը թող չանգոսնի չուտողին եւ փոխադարձաբար չուտողն էլ թող չքննադատի ուտողին: Թող յուրաքանչյուր ոք իր միտքը հաճեցնի»:

Եւ որ գլխավորն է ու Մեծ Պասի կարելուր խորհուրդը՝ առանց ինքնաքննության, զղջումի ու առաքինի գործերի, պահեցողությունը արժեք չի կարող ներկայացնել:

ԾԱՂԿԱԶԱՐԴ

Ծաղկազարդը (Ծառզարդար) Մեծ Պասի նախավերջին կիրակնօրյա տոնն է (Զատիկից մեկ շաբաթ առաջ), որի ակունքները գալիս են նախաքրիստոնեական հեռավոր ժամանակներից: Տոնի ծիսական արարողությունների մեծ մասը նվիրված է գարնան զարթոնքին, եւ, պատահական չէ, որ այդ օրը եկեղեցում կարդացվող «Երգ երգոցի» մի հատվածը ամբողջությամբ բնության գովքն է անում. «Ձի ահա ծնեռն անց, անձրեւք անցին եւ գնացեալ մեկնեցան, ծաղիկք երեւեցան յերկրի մերում...»:

Գարնանը բնությունն սկսում է ծաղկել, փթթել եւ արգասավորվել, հետեւաբար, ծաղիկների առատության երեւալու հետ է կապված տոնի Ծաղկազարդ անվանումը: Մյուս՝ ժողովրդական տարբերակը՝ Ծառզարդար (ծառով զարդարված կամ ծառը զարդարել), դարձյալ գարնան գալուստն է խորհրդանշում, երբ, ի նշան դրա, մարդիկ ուռնու կամ ձիթենու օրհնված ճյուղերով զարդարում էին իրենց տունն ու բակը, անասուններին: Հետո այդ ոստերը խնամքով պահում էին ու գործածում՝ որպես պահպանակ մրրիկի եւ փոթորկի ժամանակ, նաեւ այրում էին ու մոխիրը քանոն տալիս՝ փորձանքից զերծ մնալու համար: Ժողովուրդը օրհնված ոստերի մեջ խորհրդավոր մի ուժ էր տեսնում, որի միջոցով կարող էր պաշտպանվել բնության արհավիրքներից, որոնք կարող էին ոչնչացնել հունձքը, այգին, պտղատու ծառերը:

Անցյալում Ծաղկազարդի տոնին սովորություն էր եկեղեցում ծառ զարդարելը, ինչպես նաեւ նրա ճյուղերից պտուղներ կախելը, որը ոչ միայն արտահայտում է տոնի Ծառզարդար անվանումը, այլեւ աղերսներ ունի պտղաբերության պաշտամունքի հետ (պտուղներ կախելը):

Մաղաքիա արք. Օրմանյանի վկայությամբ, «Այդ անունով (Ծաղկազարդ- Ա.Ս.) կոչում ենք Քրիստոսի Երուսաղեմ գալու տոնը, որը Զատիկից մի շաբաթ առաջ է կատարվում, եւ սակայն ո՛չ ավետարանական պատմության, ո՛չ ավանդական հիշատակության եւ ո՛չ էլ օրվա արարողության մեջ ծաղկի խոսք չկա: Ուրիշ ազգերի մեջ էլ այդ իմաստով բան չկա, հետեւաբար, Ծաղկազարդ անունը զուտ հայերեն լինելով, տոնական կամ քրիստոնեական ծագում էլ չունի: Իրավացի կլինի ենթադրել, թե Ծաղկազարդը Վարդավառ անվան մման հին ու հեթանոսական տոն է հայերի մոտ, որը ժամանակների եւ պարագաների մմանությամբ Երուսաղեմ գալու տոնին խառնվեց եւ մեկի անունը մյուսին տրվեց»:

Ծաղկազարդը նաեւ երիտասարդության տոն է: Այդ մասին վկայում են տոնին կատարվող սովորությունները: Այդ օրն աղջիկներն ու տղաները հագնում էին իրենց ամենագեղեցիկ ու թանկարժեք զգեստները, աղջիկները նաեւ եղունգները հինա էին դնում: Նշանված տղաները

արմատախիլ էին անում մատաղ ուռենիներ և ճյուղերը զարդարում գույնագույն լաթի կտորներով, թելի վրա շարված չամչահատիկներով, մրգերով և եռասայր մոմերով (ինչպես տեսնում ենք, ժողովրդական այս արարողությունը եւս բացատրում է տոնի Ծառզարդար անվանումը՝ ծառը զարդարել):

Մինչեւ կեսգիշեր, փոքր-ինչ քնելուց հետո, երիտասարդները եկեղեցի էին շտապում: Առաջինը տեղ հասնողը խփում էր զանգը, մյուսները գնում էին քահանային արթնացնելու: Նշանված տղաները զարդարված ծառերով կանգնում էին իրենց հարսնացուների առաջ: Մերձավոր կանանցից մեկը ծառի վրա մի եռասայր մոմ էր վառում ու ընծաներ տալիս նշանվածներին: Ժամերգությունը ձգվում էր գրեթե մինչեւ լուսաբաց, խլանալով ճրճըռռանների ու չըխկչըխկանների աղմուկով, որ երեխաները պատրաստում էին հատկապես այդ օրվա համար: Առավոտյան, ծառերն օրհնելուց հետո, ժողովուրդը՝ գերազանցապես երիտասարդներ, ծառերից մեկական ճյուղ պոկելով, տուն էին տանում, այն տնկում հողի մեջ, որ արմատ տա, կամ կախում էին խնոցուց: Այն գցում էին նաեւ կրակը, որպեսզի կաթը եռացնելիս չմակարդվի:

Այդ գիշեր, հաճախ, նախնական համաձայնությամբ, նոր գույգերի նշանադրություն էր կատարվում: Եկեղեցում տղայի մայրը ընտրած աղջկա մատին մատանի էր դնում, գլխին՝ գլխաշոր գցում, որից հետո վերջինս նշանված էր համարվում: Այս սովորություններն, անշուշտ, կապ ունեին տոնի խորհրդի ու իմաստի հետ. այլաբանորեն այդ բոլորը առնչվում էին բնության ծաղկունի, արգասավորման հետ՝ կատարվելով հատկապես զարնանը:

Տոնի օրը պատանիները ճրճըռռան ու կարկաչա հարելով, երգելով ման էին գալիս տնետուն և Ջատկի համար ծու հավաքում: Լեռնային Ղարաբաղի որոշ գյուղերում կանայք մոմերով գնում էին գերեզմանատուն և այրվող մոմերն ամրացնում իրենց հանգուցյալների գերեզմանաքարերին. ողջ գերեզմանոցը փայլփլում էր կրակներից:

Ծաղկազարդին, չնայած պաս էր, պատրաստվում էին անուշեղեններ՝ նազուկ, փախլավա, ուրիշ թխվածքներ ու համեղ կերակուրներ:

Արտակ արք. Մանուկյանը ցավով նկատում է, որ «Ծաղկազարդի տոնակատարութեան հին սովորոյթները, տոնախմբութիւնները, յատկապես զարնանային եղանակի պաշտամունքը դարերի ընթացքին մոռացուեցին, և այժմ այդ բոլորից մնաց միայն գեղեցիկ բառը՝ Ծաղկազարդ, որպէս բացահայտիչ հին-հին տոնախմբութիւնների»:

Ծաղկազարդ-Ծառզարդարի մերօրյա խորհուրդը դարձյալ գարունը դիմավորելու մեջ է, որը կարելի է ուղեկցել զանգվածային ծառատնկումներով և նշանավորել երիտասարդների երջանիկ ու արգասաբեր միություններով:

ՉԱՏԻԿ

Հայոց տոների շարքում Չատիկը բնության զարթոնքը խորհրդանշող ամենասպասված ու ամենամեծ տոնն է, որը եկեղեցական օրացույցով (325թ. Նիկիայի տիեզերաժողովի որոշմամբ) կատարվում է գարնան գիշերահավասարից եւ լուսնի լրումից հետո եկող առաջին կիրակին: Այն շարժվում է 35 օրերի միջեւ՝ մարտի 22-ից մինչեւ ապրիլի 25-ը: Չատիկի տոնը կատարվում էր ճոխ հանդիսությամբ եւ մեծ կազմակերպվածությամբ: Եվ հավանաբար այս էր պատճառը, որ, ի տարբերություն մի շարք այլ տոների, այն նույնությամբ էր կատարվում Հայաստանի գրեթե բոլոր շրջաններում եւ ամենուր հայտնի էր միեւնույն անվանումով՝ «Չատիկ», «Մեծ Չատիկ», «Ճոջ Չատիկ» եւ այլն:

Չատիկ բառին տրվում են տարբեր ստուգաբանություններ: Որոշ ուսումնասիրողներ այն նմանեցնում են հրեաների Պասեքի հետ (Պասեքը, որ նշանակում է ելք, հրեաների ամենասիրված տոնն է եւ խորհրդանշում է Եգիպտոսից դեպի Ավետյաց երկիր նրանց ելքը):

Ատ. Մալխասյանցը Չատիկ բառը ստուգաբանում է որպես տոն, ուրախություն: Հետաքրքիր է Թորգոմ վարդապետի ստուգաբանությունը. «Հիներեն ոմանք անոր մէջ կը տեսնեն ազատութիւն բառին արմատը եւ կը մեկնեն ազատիլ չարչարանքներէ. այլք՝ գատ ուրիշ բային արմատը եւ կը համեմատեն հրեական պասքային հետ, իբր գատում կամ անցք (ընդ Կարմիր ծովն): Նորերեն ոմանք, ընդունելով այս վերջին իմաստը, անոր մէջ կը տեսնեն ակնարկութիւն գիշերահաւասարին նուիրած տօնի մը, որ եղանակներու գատուելու ժամանակին կը պատահէր»:

Տոնի առաջին եւ ամենամեծ խորհուրդը բնության զարթոնքի, տարվա եղանակների գատվելու, որոշվելու, բաժանվելու գաղափարն է:

Չատվել բառն այստեղ խորհրդանշում է ոչ միայն տարվա եղանակների գատումը, այլ նաեւ բնության գույների գատումը, բաժանումն ու տարբերակումը համընդհանուր գորշությունից, միապաղաղությունից: Այս ժամանակ է, որ հողը ծածկվում է գույներով, ծաղկում են ծիրանենիները, խնձորենիները, տանձենիները, դեղձենիները... Եվ ինչպե՞ս կարող էր երկրագործ ժողովուրդը իր երախտագիտությունն ու մեծարանքը չարտահայտել մայր բնությանը, նրա զարթոնքը չավետել տոնակատարությամբ ու զոհաբերություններով: Այստեղից էլ՝ Չատիկ բառի տոն, ուրախություն իմաստը: Եվ ուրախանում էր ու ուրախանում է ժողովուրդը՝ տոնելով բնության Մեծ Չատիկը, զոհաբերելով կարմիր, կանաչ, նարնջագույն, դեղին ձվերը, որոնք ցուցադրում էին գարնան գույների խաղը: Ահա՛ թե ինչու՞մ է նաեւ բազմագույն ձվերի ու ձվախաղերի խորհուրդը Չատիկի տոնին, մանավանդ, որ «միայն Չատիկն ենք ձու ներկում, որով»

հետեւ ծուն օրինակն է բոլոր աշխարհի, եւ ինչպէս որ իմաստուններն ասում են՝ դրսի կեղեւն նմանում է երկնքին, մզղածեւը՝ օդին եւ սպիտակուցը՝ ջրին, դեղինն էլ երկիրն է, այսինքն՝ մէջը» (Թորգոմ վարդապետ):

Ուշագրավ է, որ ծուն համարվում է կենաց ծառի, կյանքի խորհրդանիշ: Ստ. Մալխասյանցը նշում է, որ «ծառ» նշանակում է նաեւ «ծուխ սուր ծայրերը»: Այս բացատրությունը, որ ցույց է տալիս ձվի եւ կենաց ծառի գաղափարական առնչությունները, վկայում է, որ զատկական ծուն իր մեջ պարունակում է կյանքի հավերժության խորհուրդը:

Եվ ուզում ենք հավատալ, որ մի ժամանակ Արարատում, բարձր լեռների կատարին բույն դրած Հագարան Հավքը, «որ գիշերները ճառագում էր, իսկ ցերեկները Արեւի ճառագայթների հետ ծուխում իր շողերը, դյուրիչ ձայնով երգում եւ բազմագույն ձվեր ատում՝ անընդհատ նորոգելով Արարատի գույների թարմությունը» (Ս.Կակոսյան), դեռ ապրում է մեր լեռներում, որ ինչպէս այն ժամանակներում, այժմ էլ Մայր Անահիտը դրանք շաղ է տալիս ողջ Արարատով մեկ, որպեսզի հողն էլ դրանց նման բազմագույն պտուղներ տա:

Ձատիկ բառի մյուս մեկնաբանությունը ազատվել իմաստն ունի: Բացի վերոհիշյալ խորհրդից, այսինքն՝ ձմռան երկար թագավորությունից բնության ազատվելուց, հավանաբար, այն նշանակել է նաեւ Մեծ Պասը ավարտելու, դրա խստություններից ազատվելու իմաստը, երբ մարդիկ քառասնօրյա պասով մաքրագործելով մարմինն ու հոգին, վերջապէս իրավունք են ստանում օգտվելու երկար սպասված, կենդանական ծագում ունեցող կերակուրներից: Այդ էր պատճառը, որ զրպաններում մի-մի ձու դրած, նրանք գնում էին երեկոյան ժամերգության եւ այն ավարտվելուց անմիջապէս հետո, ուտում ձուն:

Այդ էր նաեւ պատճառը, որ այս տոնին սպասում էին մեծ անհամբերությամբ: Արդեն Չարչարանքի շաբաթվա (Մեծ Պասի վերջին շաբաթվա) սկզբից հայ ընտանիքներում սկսում էին Ձատկի պատրաստություններ տեսնել: Երկուշաբթի սրբում, մաքրում էին տները, երեքշաբթի օրը, եթէ կանայք Մեծ Պասի ընթացքում «հավաքս» էին ունենում, այսինքն՝ մածուն կամ սեր էին հավաքած լինում, այդ օրն անշուշտ հարում էին: Ավագ չորեքշաբթի օրվան «չիք չորեքշաբթի» էին կոչում եւ ոչ մի գործ չէին անում, որպեսզի արածը չչքվի:

Շաբաթ օրը վաղ առավոտից պատանիներն սկսում էին ձու խաղալ: Մեծերը հաճախ ծոմ էին պահում:

Նախատոնական ընթրիքը բաղկացած էր փլավից, տապակած բանջարից եւ ձկից:

Ձատկի նախօրեին, երդիկից իջեցնում էին նաեւ Ակլատիզը, պուկում Մեծ Պասի վերջին շաբաթը խորհրդանշող փետուրը, շաբաթ երեկոյան պասը բացում ձվով, իսկ կիրակի օրը առավոտվանից արդեն սկսում

Ձատկի ուրախ տոնակատարությունը, որը շարունակվում էր մինչև ուշ երեկո:

Ձատկի տոնի գլխավոր բովանդակությունն էին կազմում նաև զանգվածային կամ ընտանեկան առանձին ուխտագնացությունները: Ուխտի էին գնում զանազան ուխտատեղիներ, հատկապես գյուղից դուրս գտնվող մոտակա սրբավայրեր (ի տարբերություն վարդավառյան ուխտագնացությունների, երբ ավելի հեռու էին գնում՝ սարերը): Ուխտավորներն իրենց հետ տանում էին մատաղացու գառ, գինի, անհամար ձվեր, բաղարջ հաց եւ կաթնեղեն:

Ձատկական տոնի անբաժան մասն էր կազմում նախնիների պաշտամունքը, որը դրսևորվում էր մահացած հարազատների գերեզմաններին այցելության գնալու, խնջույքներ կազմակերպելու եւ տոնական ուտելիքների մի մասը գերեզմանների վրա թողնելու սովորույթներում («մեռելափայ»): Այդ պաշտամունքի մնացորդներից են նաև Ձատկին օր ու գիշեր սեղանը բաց պահելու, դռներն ու լուսամուտները չծածկելու ավանդական սովորույթները, որպեսզի մահացած նախնիներն ամեն ժամանակ կարողանան ելումուտ անել եւ օգտվել ընդհանուր հյուրասիրությունից:

Հայաստանի շատ շրջաններում այս կապակցությամբ նույնիսկ անուն-անուն բաղարջներ էին թխում ու բաժանում աղքատներին:

Հարազատների գերեզմաններին զատկական այցելությունները որոշ տեղերում կատարվում էին անմիջապես առավոտյան ժամերգությունից հետո՝ կիրակի օրը, այլ տեղերում՝ երկուշաբթի (դա պայմանավորված էր նաև հին ու նոր հանգուցյալներին առանձին-առանձին այցելելու սովորույթով):

Այստեղ խնդիր չենք համարել անդրադառնալ Ձատկի տոնի քրիստոնեական մեկնաբանությանն ու կատարմանը, որ կապվում է Քրիստոսի հարության գաղափարին, մանավանդ, որ եկեղեցական օրացույցում, Ա. Մանուկյանի վկայությամբ, «անջատ կերպով դրուել է Ձատիկը եւ Հարությունը»:

ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄ

Հայոց ավանդական տոները բնապաշտական ծագում ունեն ու արդյունք են՝ մեր նախնիների կողմից իրենց շրջապատող աշխարհի յուրահատուկ ընկալման: Այդպիսին է նաեւ Համբարձունը՝ բնության բեղունության ու արբունքի, բուսականության աճի, Ծաղկամոր տոնը: Այն համընկնում է գարնանային բուռն աշխատանքների ավարտի շրջանին, այսինքն՝ այն պահին, երբ երկրագործն, իրենից կախված ամեն ինչ անելուց հետո, հայացքը վեր է պարզում եւ բնությունից ու աստվածներից ակնկալում հատուցում:

Սիրո, Երիտասարդության ու վայելքի տոն է Համբարձունը, որ տոնվում է բնության գրկում, մայիսյան ծաղկունքի մեջ՝ Ջատկից 40 օր անց (ըստ պաշտոնական եկեղեցական տոնացույցի):

Տոնն իր ակունքներով կապվում է նախաքրիստոնեական ժամանակաշրջանին: Այդ մասին Չիթունին ուղղակիորեն նշում է. «Թո՛ղ ըսեն, որ Համբարձունը տօնն է՝ տասնը ինն դար առաջ Պաղեստինի լեռներէն մեկուն վրա կատարուած դեպքի մը: Թո՛ղ վիճակ հանեն՝ իբր հիշատակ Մուտաթիայի փոխընտրության, թո՛ղ խաչանիշ կոտ տօնը,- ան տօնն է Եղած, Խաչի Վարդապետէն առաջ, Բնութեան արբունքին, պիտի ըսեն՝ Բնութեան կոչունքին»:

Տոնի անվանումը, որոշակի խորհուրդ է պարունակում. ըստ Չիթունու, այն ստուգաբանվում է «ամբարում, դիզում, մեծացում փոքր բանի մը»: Եթե Ջատկի տոնին առանձնանում, զատվում են բնության գույները, ավարտվում ցանքսի աշխատանքները, ապա Համբարձմանն արդեն սպասվում է ցանված բերքի աճման, պտղման, ակնկալիք: Այդ նպատակով էր, որ ժողովուրդը դուրս էր գալիս դաշտերը, երգ ու պարով, ուրախություններով սիրաշահում մայր բնությանը:

Հայաստանի տարբեր շրջաններում տոնը հայտնի էր նաեւ «Ծաղկամոր տոն», «Ճակատագրի տոն», «Վիճակ», «Կաթնապրի օր» անվանումներով, որոնք առավել բնութագրական են նրա էությունը բացահայտելու առումով, քանզի Համբարձունը բնորոշվում է ծաղիկների առատությամբ, խաղիկներով վիճակահանմամբ, մասնակիցների ճակատագրի գուշակությամբ եւ որպես մատաղ՝ կաթնով բաժանելով:

Համբարձունը սիրո, Երիտասարդության տոն է: Տոնի օրը երիտասարդ աղջիկներին թույլատրվում էր ազատ դուրս գալ դաշտերը, երգեր ասել, ծանոթություններ հաստատել, որոնք, հաճախ, ճակատագրական էին լինում նրանց կյանքում: Այս տոնը միակն էր, երբ երիտասարդները անարգել հանդիպում էին, միմյանց վրա «խորհուրդ» անում, փոխադարձ համակրում իրար: Իսկ Համբարձման վիճակով բաժին ընկած բախտը օ-

րենք էր նաեւ ծնողների համար եւ նրանք, անկախ այն բանից, թե մինչեւ այդ ի՞նչ փեսացու կամ հարսնացու էին ընտրել զավակների համար, տալիս էին իրենց համաձայնությունն ու բարի օրհնությունը:

Համբարձումը նաեւ ճակատագրապաշտական տոն է, որի գլխավոր արարողությունը վիճակ հանելու ծեսն է: Վիճակի բոլոր մասնակիցները հույսով սպասում էին, որ եթե «վիճակի խաղիկով» բարի բախտ է գուշակվել, ապա անպայման իրենց ցանկությունը, իղձը կկատարվի:

Տոնի կարեւոր պահերից է Համբարձման գիշերը (չորեքշաբթի, լույս հինգշաբթի): Ըստ ժողովրդական պատկերացումների, դա հրաշքների գիշեր է՝ կեսգիշերին բնությունը լեզու է առնում, ջրերը մի պահ կանգ են առնում, երկինքն ու երկիրը գրկախառնվում են, աստղերը՝ համբուրվում: Ողջ բուսականությունն այդ գիշեր ստանում է բուժիչ ու առատացնող հատկություն: Ժառերը, ծաղիկներն ու խոտը սովորականից արագ չափերով են աճում, վիճակի պուլիկը «աստղունք» են դնում, որպեսզի խորհրդավոր ուժերի զորության ներգործման շնորհիվ ի կատար ածվեն հաջորդ օրվա գուշակությունները, արու զավակ ունենալու ակնկալիքով՝ տղամարդիկ առագաստ են մտնում... Կանայք վաղ առավոտյան, հիվանդություններից ազատվելու նպատակով, գետում գաղտնի լոզանք են ընդունում (կանանց գետում գաղտնի լոզանք ընդունելը աղերսներ ունի Աստղիկ դիցուհու հայտնի ավանդության հետ. դիցուհին ամեն գիշեր Արածանի գետում լոզանք էր ընդունում եւ, տարփավոր կտրիճների հայացքներից քողարկվելու համար, Մշո դաշտը պատում մշուշով), ցողով լվանում մազերը, որ առատ աճեն, ցողում անասուններին, որ կաթնառատ լինեն: Այդ գիշեր կանգ է առնում Տիեզերքի անիվը, եւ ով ականատես դառնա այդ կախարդական պահին՝ կկատարվի նրա երազանքը:

Հավատում են, որ այդ օրը հայտնվում է այն ամենաբուժ, չնաշխարհիկ Ծաղիկը, որի արմատը ձեռք բերողը հավերժության գիրկն է ընկնում: Ընդհանրապես ողջ բուսականությանն այս գիշեր վերագրվում է բուժիչ ու առատացնող հատկություն: Աղջիկները թիզով չափում են խոտաբույսերը եւ թելով կապում. եթե գիշերվա ընթացքում դրանք երկարած լինեն, ուրեմն իրենց կյանքն էլ տեւական կլինի կամ իրենց մտքին դրած «խորհուրդը» կկատարվի:

Տոնի մյուս կարեւոր խորհուրդն այն է, որ այդ օրը արգելվում է առյուծ հեղել՝ կենդանական զոհ մատուցել, որը դարձյալ բնության ուժերին սիրաշահելու, կենդանիների բազմացումն ապահովելու միտումն ունի: Այդ օրը ծաղիկներով զարդարում էին գառան, կաթնատու կովի, եզան պարանոցը եւ պտտեցնում գյուղում: Իսկ իբրեւ մատաղ եւ տոնական ուտեստ՝ կաթնով ու բանջար էր եփվում: Կաթնովը բաժանվում էր հարեւաններին, բարեկամներին, անցորդներին, այն շաղ էին տալիս արտերում ու այգիներում, որ հունձը բարեհաջող լինի, բերքը՝ առատ:

Համբարձունը հեթանոսական բնապաշտության եւ քրիստոնեական գաղափարախոսության ժողովրդական ընկալման լավագույն զուգորդությունն է: «Այն, ինչ կրոնի վարդապետները չէին կարող հաշտեցնել, ժողովուրդը հեշտությամբ հաշտեցրեց, միացրեց անմիանալին, իր ձեւը տվեց, իր գաղափարը մեջը դրավ ու այդպես «ընդունեց» (Գալուստ միաբան): Այս զուգորդման փայլուն վկայությունն է «Փրկչի» համբառնալու գաղափարի ընդունումը ժողովրդի կողմից՝ իբրեւ սիրահար զույգի՝ ճիշտ նույն ժամին երկինք բարձրանալու եւ աստղ դառնալու հավատալիքի նորովի իմաստավորում:

Մնում է մաղթել միայն, որ Համբարձունը կատարի բոլորի նվիրական իղծերն ու երազանքները՝ ով չունի կյանքի ուղեկից, վերջապես գտնի իր սրտի ընտրյալին, ով գավակ չունի՝ «ուտի խավրժիլ ու բերի ոսկեծիլ տղեն», իսկ հայոց արտերն ու դաշտերը՝ առատ բերք ու բարիք բերեն մեր ժողովրդին:

ՎԱՐՂԱՎԱՌ

Հայոց ավանդական տոնակարգում Վարդավառն ամառային ամենամեծ տոնն է, որը, ըստ Հայ եկեղեցու տոնացույցի, տոնվում է Ջատիկից 14 շաբաթ հետո: Իր էությանը՝ այն բնապաշտական տոն է եւ գալիս է հազարամյակների խորքից: Նախաքրիստոնեական Հայաստանում այն կապվում էր սիրո եւ գեղեցկության դիցուհի Աստղիկի հետ, որի մեղանը ուխտի էին գնում ահել ու ջահել, փառաբանում ձոներգերով, բազմին վարդեփնջեր դնելով, զոհաբերություններ անելով:

Քրիստոնեության ընդունումից հետո տոնը արտաքին փոփոխության է ենթարկվում՝ պահպանելով, սակայն, իր էությունը: Եկեղեցին այն փոխարինում է Քրիստոսի Այլակերպության կամ Պայծառակերպության տոնով: Պայծառակերպության տոնը նախապես տոնվում էր Հայոց տոմարի տարեգլխին՝ Նավասարդ ամսի առաջին օրը՝ օգոստոսի 11-ին (ըստ Աբեղյանի՝ այն տոնվել է օգոստոսի 6-ին): Հետագայում, երբ 551թ. Մովսես Բ Եղիվարդեցի կաթողիկոսի կողմից կատարվեց հայոց տոմարի նորոգությունը, փոփոխվեց եւ տոնի կատարման ժամանակը: Պայծառակերպության տոնը փոխադրվեց Ջատիկից 14 շաբաթ հետո եկող կիրակին: Ջատիկական շրջանի մեջ մտնելով՝ Վարդավառը անցավ շարժական տոների շարքը եւ կարող է նշվել 35 օրերի ընթացքում՝ հունիսի 28-ից մինչեւ օգոստոսի 1-ը:

Վարդավառ բառը տարբեր իմաստներով է ստուգաբանվում, որոնք բոլորն էլ բնութագրում են տոնը, ինչպես նաեւ՝ մատնանշում դրա խորհուրդները: Մի տարբերակով «վարդավառ» բառը կազմված է վարդ (ուարդ)-ջուր եւ վառ-սրսկել, լվանալ արմատներից, նշանակում է ջրցանություն, որը կազմում է տոնական արարողակարգի գլխավոր մասը: Որոշ հեղինակների կարծիքով էլ՝ այն նշանակում է «կրակավառ», «հրավառ»: Եվ իրոք, հուլիսին, այսինքն՝ հրոտից ամսին, երբ արեւը հասնում է իր կիզակետին, հրավառվում, չորանում է բնությունը, մարդիկ զանգվածաբար ջրցանություն են կատարում եւ աստվածներից ջուր խնդրում:

Տոնի համն ու հոտը կազմում էին համատարած ջրցանությունները: Վաղ առավոտից իրար վրա ջուր էին լցնում բոլորը՝ ով ինչով կարող էր՝ հաշվի չառնելով ո՛չ տարիքը, ո՛չ սեռը, ո՛չ հասարակական դիրքը: Ջուր էին շփում չխոսկան հարսները կեսրայրի վրա, առօրյայում քավորի ներկայությունից խուսափող սանամայրն անգամ՝ քավորի վրա: Եվ ոչ ոք չէր դժգոհում կամ վիրավորվում, որովհետեւ այդ օրը ջուրը համարվում էր ամենազորեղ, ամենաբուժիչ: Այս ամենն ուղեկցվում էր ավանդական երգ ու պարով, խաղերով: Մարդիկ իրար վարդեր էին նվիրում, իսկ սիրահար երիտասարդները աղավմիներ էին թռցնում, ու թե աղավմին երեք անգամ

պատվում էր սիրած աղջկա տան կտուրին, նույն աշնանը հարսնության էին տանում նրան:

Մի փոքր այլ է պատկերը լեռնային շրջաններում, ուր համեմատաբար զով է եւ ջրցանությունը Վարդավառի տոնակատարության մեջ միայն խորհրդանշական իմաստ ունի: Այդտեղ գլխավոր դերը ավելի շատ տրվում է կենդանական զոհաբերություններին, հեռավոր ուխտագնացություններին, ուրախություններին ու խնջույքներին: Ժողովուրդը, մի երկու օրվա պաշար վերցնելով, տանելով զարդարված մատաղացու կենդանիներ, գնում է դեպի սրբազան աղբյուրները, դրանց մոտ զոհ մատուցում հուսալով աստվածների բարեհաճությունը:

Տոնի օրը որոշ տեղերում «Նուրին» տիկնիկներ էին պատում, դրանց վրա ջուր լցնում եւ ձու, ալյուր, յուղ հավաքելով կատարում յուրատեսակ զոհաբերություն: Շատ շրջաններում էլ եկեղեցի էին տանում հացահատիկի հասկեր, խնդրելով. «Աստված, պարզերես պահե մեզ Վարդավառի տաք ու շոգեն...»:

Ինչպես ավանդական բոլոր տոները, Վարդավառը իր մեջ նաեւ պտղաբերության խորհուրդն է կրում: Այդ մասին է վկայում Նախիջեւանում ընդունված «խնդում տօքի» սովորույթը. նշանված աղջիկները մի ամանում ցորեն կամ գարի էին ծլեցնում, հետո այդ ամանի մեջ թեւավոր մի փայտ էին անրացնում, այն զարդարում խնծորով, մանր վարունգով ու վարդերով, որից հետո, մի տարեց կին, «խնդումը» պտտեցնելով տանում էր հրապարակ: Դրա շուրջը հանդիսականները պարում էին, վերջում՝ բաժանում նրգերն ու ծաղիկները: Տարեց կինը, որոշ հետազոտողների կարծիքով մարմնավորում էր Անահիտ աստվածուհուն, որը հովանավորում էր պտղաբերությունը եւ տոնի օրը առաջին անգամ խնծոր կամ տանձ (որոնք կոչվում էին վարդավառյան) ուտելու երեւոյթը նրան սիրաշահելու խորհուրդն է պարունակում:

Վարդավառը, թերեւս միակ տոնն է, որն ընտանիքի անդամներին, նույնիսկ ամբողջ ազգատոհմը հավաքելու կարելոր խորհուրդն ունի, եւ պատահական չէ, որ շատ շրջաններում այդ օրը պարտադիր գալիս են հեռավոր քաղաքներում ապրող զավակներն ու հարազատները: Նրանք հանդիպում են հայրական հարկի տակ, նվերներ փոխանակում, առնում միմյանց կարոտը, արտահայտում փոխադարձ սեր ու նվիրվածություն: Փաստորեն, դա նաեւ միակ տոնն է, որը տարվա մեջ մեկ անգամ ազգակիցներին համախմբելու, նրանց կապը մշտապես պահպանելու դերն ունի:

Վարդավառյան տոնակատարության մյուս կարելոր խորհուրդը սերն է:

Հայոց մեջ սիրո, նվիրումի բազմաթիվ օրինակներ կան, որոնց մեջ, սակայն, առանձնանում է Վահագն դիցի ու Աստղիկ դիցուհու սերը:

Որոշ ուսումնասիրողներ հենվելով պատմական այն տվյալների վրա, ըստ որոնց Աստղիկը անվանվում էր «Վարդամատն», Վարդավառ բառը կապում են վարդ արմատին: Վարդեր նվիրելով ու վարդաջուր ցողելով՝ նա սեր էր սփռում հայոց երկրում, իսկ հզորաբազուկ Վահագնը, մշտապես պայքարելով Չարի դեմ, պահում ու պաշտպանում էր այդ սերը, քանզի առանց սիրո բնությունը կպատվի փուշ ու տատասկով: Սա է վկայում նաև մեկ այլ պատում: Մի անգամ Աստղիկը, լսելով իր սիրելիի վիրավորվելու բոթը, ոտաբոբիկ շտապում է նրան վայրկյան առաջ տեսնելու: Ճանապարհին, նա անգիտորեն վարդենիներ է տրորում եւ նրա խոցված ոտքերի արյունից վարդերը կարմրում են: Այսպես էլ առաջանում է սիրո ծաղիկը՝ կարմիր վարդը:

Եկեղեցական մեկնաբանությամբ Քրիստոսն է նմանեցվում վարդի, ու եթե «մինչ ի յայլակերպութիւն որպէս թէ վարդ ի կոկոնի էր, եւ յայլակերպիլն՝ ի թաբօր՝ իբր թէ վարդ վառեցաւ» (Տ.Թորգոմ պատրիարք):

Պահպանված որոշ սովորությունների մեջ - վարդերով զարդարվել, իրար վրա ջուր ցողել, աղավնի թռցնել - քրիստոնեական եկեղեցին տեսնում է աստվածաշնչյան հին ավանդությունների արձագանքներ՝ կապված Ջրհեղեղի, Նոյան աղավնու եւ այլնի հետ: Ժողովրդական մի ավանդությամբ Աստղիկն էլ համարվում է Նոյ նահապետի՝ Ջրհեղեղից հետո ծնված դուստրը:

Ինչեւէ, Վարդավառի տոնը որքան էլ հին, որքան էլ երկար ու ձիգ դարերով անցած, քրիստոնեական գաղափարախոսության փորձությունը ենթարկված՝ այսօր էլ շարունակում է մնալ որպես ազգային տոն:

ԱՍՏՎԱԾԱՄՈՐ ՏՈՆԸ

Հայոց առաքինությունների մեջ միշտ էլ նշանակալից տեղ են գրավել զգաստությունը, չափավորությունը, համեստությունը: Այս հատկանիշներն է մարմնավորել Անահիտ դիցուհին, «որ է փառք զազգիս մերոյ եւ կեցուցիչ, որ է մայր ամենայն զգաստութեանց, բարերար ամենայն մարդկան բնութեան» (Ազաթանգեղոս):

Անահիտը, որին Ղ. Ալիշանը բնորոշել է «սեփականագոյն եւ սիրելագոյն ի դիս Հայոց», հայ հեթանոսական դիցարանում զբաղեցնում է բացառիկ տեղ: Նա համարվում էր մայր աստվածուհի՝ կոչվելով Ոսկեհատ, Ոսկեծին, Ոսկեմայր: Հայ թագավորները Անահիտից էին խնամակալություն եւ զորություն հայցում, հայ օրիորդները նրանից խնդրում էին լավ ամուսին, կանայք՝ հեշտ ու բախտավոր ծնունդ, իսկ ամուլ կանայք՝ երեխա: Երբ երաշտ էր լինում, Անահիտի արծանն էին գյուղե-գյուղ ման տալիս եւ անձրեւ խնդրում: Անահիտին էին դիմում նաեւ հիվանդությունների ժամանակ:

Մատենագիրների՝ մեզ թողած տեղեկություններից բացի, Անահիտի պաշտամունքի մասին իմանում ենք նաեւ «քրիստոնեացված» վերապրուկների միջոցով:

Գր. Լուսավորիչը քրիստոնեական խորհուրդները հարմարեցրեց ժողովրդին. Անահիտը փոխարինվեց Մարիամ Աստվածածնով (ի դեպ կարծիք կա, որ Մարիամ անունը Անահիտի ձեւափոխված տեսակն է. ժողովրդի մեջ պահպանված է Մայրան, այսինքն՝ Մայր Անահիտ): Անահիտական տաճարները քանդվեցին եւ նրանց տեղում կառուցվեցին եկեղեցիներ՝ Աստվածածնի անունով, Անահիտի տոները վերափոխվեցին Աստվածածնի տոներով, իսկ Անահիտ դիցուհուն վերագրվող հատկանիշները տրվեցին Մարիամ Աստվածածնին: Եվ այսպես, Անահիտի պաշտամունքը շարունակեց ապրել ու փոխանցվել սերնդե սերունդ Մարիամի անունով:

Վերն արդեն նշել ենք, որ Անահիտը պաշտվել է որպես մայրության, պտղաբերության աստվածուհի: Սրա հետ կապված՝ ժողովրդի մեջ մնացել են մի շարք սովորույթներ: Օրինակ. Նոր Բայազետի Օրդակլու գյուղի Թուխ Մանուկ վայրում ուխտի էին գնում ամուլ կանայք՝ երեխա ունենալու հույսով: Նրանք իրենց գոտին (իսկ գոտին կանացի սեռականության խորհրդանիշն է) դնում էին սուրբ քարի վրա, իրենք անցում էին քարի նեղ անցքով, իսկ հետո խնդրում որեւէ օտար տղամարդու կապել այն: Այս վայրում հնում եղել է Անահիտի մեհյան, եւ այստեղ կատարվել են ծեսեր ու զոհաբերություններ առ դիցուհին: Իսկ ուշ շրջանում այդ ամենը կապվել է Մարիամ Աստվածածնի զորության հետ:

Որպեսզի տարվա բերքը առատ լինի, Անահիտական տոներին

մարդիկ ցորենի հասկերից փնջեր, ծառերի ոստերից հյուսված պսակներ էին նվիրաբերում դիցուհուն: Այս սովորույթը եւս պահպանվել է: Աստվածածնի տոներին ժողովուրդը եկեղեցի է տանում ճյուղերից ու ցորենի հասկերից հյուսված խաչփնջեր, պսակներ:

Անահիտի պաշտամունքի տարրեր են արտացոլված նաեւ հայ էպոսում «Սասնա ծռերում»: Յետագոտողներից մի քանիսը գտնում են, որ Անահիտը էպոսում արտահայտվել է Դեղձունի կերպարով: Իսկ Կ.Մելիք-Փաշայանի կարծիքով Անահիտը էպոսում դրսեւորվել է Խանդութ խանումի կերպարով: Կարծիք կա նաեւ, որ Անահիտը կերպավորվել է պառավ Նանիով, որը Դավթին զգաստության է կոչում՝ ուղարկելով հայրենիքին պաշտպան կանգնելու: Պետք է ավելացնել, որ Անահիտը հայտնի է իբրեւ «ռազմատենչ աստվածուհի»:

Անահիտին վերագրվել են նաեւ բժշկական ունակություններ: Ըստ ժողովրդի, Անահիտը սեռական հիվանդությամբ պատժում էր թեթեւաբարոներին, և հիվանդությամբ վարակվածները հենց Անահիտից էլ բժշկվելու օգնություն էին խնդրում:

Յետագայում, Անահիտի բժշկելու ունակությունը փոխանցվել է Մարիամ Աստվածածնին: Վեներական հիվանդությունը կոչվել է «Տիրամոր յարա» եւ այդ հիվանդությամբ տառապող մարդիկ՝ բուժվելու համար ուխտի են գնացել Աստվածածնի եկեղեցի:

Անահիտին նվիրված տոներից ամենաշքեղը նշվում էր հայոց Նավասարդ ամսին: Այս տոնը կապված էր պտուղների հասունացման հետ: Տոնակատարության ժամանակ ուխտավորներ էին հավաքվում Անահտական մեհյանների շուրջը: Կատարվում էին ծիսակատարություններ, որոնք ուղեկցվում էին ձոներով, երգերով, ապա տեղի էին ունենում խնջույքներ: Աստվածամոր այս տոնը մեծ շքեղությամբ է կատարվել Հայաստանում, որին մասնակցել են նաեւ թագավորներն՝ իրենց շքախմբերով:

Այս տոնը նմանապես փոխարինված է Մարիամ Աստվածածնի տոնով եւ կոչվում է «Վերափոխումն Աստվածածնի»: Ըստ հայ եկեղեցու տոնացույցի, այն նշվում է օգոստոսի 12-ից 18-ը հանդիպող կիրակին: Տոնին զուգակցվող նշանավոր իրողություններից մեկը եկեղեցում խաղողի օրհնումն է (խաղողօրհնեք), որի հիմնական խորհուրդն է՝ տարվա առաջին բերքի նվիրաբերումը Աստծուն կամ նրա տաճարին: Դրանով նաեւ օրհնություն է հայցվում, որ այգիները բերրի լինեն:

Ինչեւէ, այսօր Աստվածամոր տոնի հիշատակումը սոսկ ավանդապահություն չէ. այն հայուհիներիս զինում է հայ կնոջը հատուկ առաքինություններով, որոնց պակասն այնպե՛ս ահազանգում է ներկան:

ՍՈՒՐԲ ԽԱՉ

Ս. Խաչը կամ Խաչվերացը Հայ եկեղեցու կարեւոր տոներից մեկն է, հաստատված՝ խաչի վերադարձը պանծացնելու ու, միաժամանակ, զորությունը ներթողելու համար: Մեր նպատակը չէ ներկա շարադրանքում անդրադառնալ տոնի եկեղեցական բնույթին, ուստի կսահմանափակվենք միայն որոշ պատմական տվյալների հաղորդմամբ եւ հիմնականում կանդրադառնանք տոնի ազգային բովանդակությանն ու արարողակարգին:

610թ. պարսից Խոսրով Բ թագավորը հարձակվում է Բյուզանդիայի վրա եւ 614թ. գրավում նաեւ Երուսաղեմը՝ համարյա կործանելով ամբողջ քաղաքը: Գերի է տարվում նաեւ Քրիստոսի խաչափայտը: Հերակլ կայսրը խաչափայտն ազատագրելու համար, հարձակվում է պարսիկների վրա եւ հաղթանակ տանում (նրա բանակում կռվում էին նաեւ Հայաստանի հունական մասի զնդերը՝ Մծեծ Գնունու ղեկավարությամբ): Կնքվում է խաղաղության դաշն, որի կարեւոր կետերից մեկն էր խաչափայտի վերադարձը: Հերակլը այն դարձյալ Երուսաղեմ է փոխադրում, որն ուղեկցվում է մեծ հանդիսություններով ու կրոնական արարողություններ: Այդ դեպքի հիշատակը հավերժացնելու համար, բոլոր քրիստոնյա եկեղեցիներում հաստատվում է Խաչվերացի տոնը (սեպտեմբերի 14): Հայոց եկեղեցում Խաչվերացը տոնվում է սեպտեմբերի 11-17-ն ընկած կիրակի օրը:

Ինչպես հավաստում են ազգագրական աղբյուրները, ժողովրդի մեջ տոնը գլխավորապես առնչվում է մնջեցյալների (մանավանդ նոր մահացածի) հիշատակը նշելու, պահպանելու հետ, դրանով իսկ՝ յուրօրինակ ձեռով սերունդներին ավանդելով նախնյաց պատմությունը:

Այսպես. Ս. Խաչի օրը Շիրակում թե՛ քաղաքում եւ թե՛ գյուղերում, համարյա յուրաքանչյուր տուն մի ուլ էր մորթում, ամբողջությամբ կախում թոնրում ու խորովում: Այնուհետեւ, որպես մատաղ, այն բաժանում էին մոտ դրացիներին: Այդ մսից փաթաթում էին լավաշի մեջ եւ իբրեւ մնջեցյալների բաժին, տանում դնում էին գերեզմանատան քարերի վրա: Այդ օրը մոտ ազգականները նաեւ նոր մնջեցյալատիրոջ տուն էին ուղարկում սեւ հագուստներ ու մի կենդանի ուլ: Ջանգեզուրում նույն տարում մնջեցյալ ունեցողները Ս.Խաչի ուրբաթ օրը ոսպով շորվա էին եփում ու իբրեւ հոգեբաժին բաժանում, գերեզմանները օրհնել էին տալիս, ինչպես նաեւ ուխտ էին գնում մոտակա վանքերն ու ոչխարներ զոհաբերում: Ս.Խաչի օրը մնջեցյալներին բաժին տանելու եւ նրանց հիշատակը հարգելու սովորությունը ընդունված էր եւ մինչեւ այժմ էլ կատարվում է ամբողջ Հայաստանում ու իր արմատներով առնչվում է նախնիների պաշտամունքի հետ,

դրանով իսկ մշտապես պահպանելով հոգեւոր կապը հին ու նոր սերունդների միջեւ: Ճշմարիտ է ասված. «Նորահաս սերունդը կտրվեց անցնող կամ անցած գնացած սերունդներից՝ նա էապես կտրվում է մինչ այդ գոյություն ունեցող ցեղի արժեքներից ու սրբություններից... Հին սերունդից կտրվողը դառնում է հոգեպես անհող եւ անուղի: Էականը հոգեհաղորդակցությունն է սերունդների միջեւ, որի շնորհիվ վերջինները փոխանցում են ցեղի հավիտենական բոցը... Հոգեհաղորդակցվել, ասել է՝ պատմական հիշողությամբ վերապրել անցյալ սերունդների կյանքը՝ նրանց ճակատագրին կապելով մերը»։ (Գ.Ն.Շդեհ):

Ահա, հենց այդ խորհուրդն ունի Ս.Խաչի տոնը, որը նախնիների հիշատակը պահպանելու առումով, թերեւս, միակն է մեր տոնակարգում: Ուստի, պատահական չէ, որ մեր ժողովուրդը իր «մեծ մեռելների» պաշտամունքը դարերով փոխանցել է նրանց հիշատակին նվիրված տոներով («Վարդանանց», «Սահակ-մեսրոպյան»), իսկ Ս.Խաչը ամեն տարի այդ ամենը սրբագրում է հանձինս ներկա ու անցյալ ննջեցյալների:

Որ Ս.Խաչի գլխավոր խորհուրդը նախնիների հիշատակը հավերժացնելու մեջ է, վկայում է նաեւ հետեւյալ իրողությունը. ինչպես հաղորդում է հայագետ Մ. Մինասյանը, Տավրոսյան լեռներում կար մի վայր, ուր, դեռ մինչեւ մեր դարասկիզբը, անհիշատակելի ժամանակներից, ամեն տարի սեպտեմբերի 14-ին շրջակա գավառներից համախմբվում էին բարեկան ու թշնամի ազգեր (հայեր, քրդեր, ասորիներ եւ այլն)՝ ողջակեզ մատուցելու առ Աստուած: «Նոյի զոհաբերութեան ընդունուած թուականն է այս օրն, երբ ջրհեղեղէն փրկեալներու նահապետը իր առաջին զոհաբանական ողջակէզն մատոյց առ Աստուած»:

Ուստի, տոնելով Ս. Խաչը, հանգստություն մաղթենք մեր նախնիների շիրիմներին ու վերածնվենք մեր մեծերի պայծառ օրինակով...

ՍՈՒՐԲ ԳԵՎՈՐԳ

Աբ. Գեւորգի տոնը, թեւէ չի պատկանում ավանդական մեծ տոների շարքին, բայց ընդունված ու սիրելի տոն է հայոց մեջ: Այն համընկնում է աշնանամուտի պասին եւ կոչվում է նաեւ Աբ. Գեւորգի պաս, որը, սակայն, չի սահմանափակվում ուտելիքների արգելքով: Ըստ Յայ եկեղեցու տոնացույցի՝ այն ընկնում է Վարագա խաչի (Աբ, խաչից 14 օր հետո եկող կիրակին) նախընթաց շաբաթ օրը:

Ընդհանրապէս, ազգային տոները, հայոց մեջ ուղեկցվում էին հասարակական մատաղներով, ուխտագնացություններով ու կերուխումներով: Այս առումով, բացառություն չի կազմում նաեւ Աբ. Գեւորգի տոնը: Նրա անվան ուխտատեղիներ կային Սիսիանում, Վասպուրականում, Ղզլարում, Բիթլիսում եւ այլուր: Ներկայումս, այդ օրը ժողովուրդը մեծ խմբերով այցելում է Նորագավթի Աբ. Գեւորգ եկեղեցին: Յետաքրքիր է, որ ժողովուրդը բոլոր տոների վերաբերյալ, անկախ տոնի քրիստոնէական մեկնաբանությունից ու եկեղեցական արարողակարգից, ունի իր առանձնահատուկ վերաբերմունքը: Այսպէս. Ջավախքում այս տոնը կոչվում էր «Ծռատոն»: Այդ օրը ոչ ոք գործ չէր անում, վախենալով, որ կծռվի: Յավատում էին, թէ շատերը գործ են արել եւ անմիջապէս ձեռքերը, ոտքերը ծռվել են: Իսկ եթէ ստիպված էին որեւէ անհետաձգելի բան անել, ապա, պատժից խուսափելու նպատակով, դրանից անմիջապէս հետո մի քիչ գարի էին ցանում: Յավատում էին, թէ ցանած գարին ծուռ է դուրս գալիս՝ իր վրա կրելով Աբ. Գեւորգի պատիժը: Յետեւաբար, քանզի նրա տոնին ուտելիքի որեւէ սահմանափակում չկար, հավանաբար, պասը վերաբերում էր միայն գործ անելուն, իսկ գործ անելու հետ կապված արգելքները մեր կենցաղում շատ ընդունված էին (օրինակ՝ չորեքնուտք, ուրբաթնուտք, կիրակնուտք օրերի արգելքները եւ այլն):

Աբ. Գեւորգին վերագրվում էր ապավինող, պաշտպանող էություն: Այսպէս. Մոքսում նրա անունով մի ուխտատեղի կար, որը հասարակ մի մատուռ էր, ուր ամփոփված էր Աբ. Գեւորգի մասունքը: Ոչ միայն հայերը, այլեւ քրդերը հաճախ էին այդտեղ ուխտի գալիս: Բացի այդ, փախուստի, երկյուղի ժամանակ ամեն տեսակ իրեր բերում դնում էին այնտեղ իբրեւ «ամանաթ», ավանդ եւ ոչ ոք չէր համարձակվում դրանք վերցնել:

Յետաքրքիր է նաեւ ժողովրդական ավանդությունը՝ Փութկու (Պուտուկի) Աբ. Գեւորգի մասին. Բիթլիսի վիլայեթի Բարուար գյուղում մի քուրդ հովիվ է ապրելիս լինում: Յայերը նրան հող են տալիս, քուրդն ընտանիք է կազմում եւ մի քանի տարվա ընթացքում նրա սերունդներն այնքան են բազմանում, որ շուտով գյուղը մահմեդականանում է, եղած հայերն էլ՝ հեռանում են: Այդ ժամանակ Աբ. Գեւորգը երեւում է եկեղեցու ժամ-

կոչին եւ ասում. «Վերցրու տար ինձ այստեղից»: Ժամկոչը եկեղեցուն մի պուտուկ է գտնում՝ մեջը սրբի ականջը, վերցնում է այն եւ գնում Մոքս: Ճանապարհին երկրի կառավարիչ Միր Չասանը հետապնդում է նրան: Շուտով քրդերը տեսնում են, որ ժամկոչի մեջքից լույս է բարձրանում: Երբ հասնում են նրան, վերջինս պուտուկը դնում է քարի վրա, այն բացվում է՝ իր մեջն առնելով պուտուկն ու փակվում: Հրաշքի տեղում կառուցվում է Փութկու (Պուտուկի) Աբ. Գեւորգ եկեղեցին, որը հետագայում վերածվում է ուխտատեղիի:

Աբ. Գեւորգի տոնը ընդունված է նաեւ այլ ժողովուրդների մեջ (վրացիներ, ռուսներ, հույներ եւ այլն), սակայն ամենուրեք այն ազգայնացվել է, իսկ սուրբն էլ դարձել է տվյալ ազգի ներկայացուցիչը: Այս առումով հայերը եւս բացառություն չեն կազմում, որոնք նրան վերագրում են նաեւ ռազմական, զինվորական հատկանիշներ: Որոշ հետազոտողներ նրան նույնացնում են հայոց ռազմի աստված Վահագնի հետ, որը «քրիստոնեացվել» է:

Ինչեւէ, Աբ. Գեւորգի տոնը եւս մարդկանց միատեղ հավաքելու, բարեկամացնելու եւ վերածնելու կարեւոր խորհուրդն ունի:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. Նոր տարի	3
2. Սբ. Կարապետ	6
3. Սբ. Սարգիս	8
4. Տրնդեզ	10
5. Բուն բարեկենդան եւ Մեծ Պաս	12
6. Ծաղկազարդ	15
7. Ջատիկ	17
8. Համբարձում	20
9. Վարդավառ	23
10. Աստվածամոր տոնը	26
11. Սբ. Խաչ	28
12. Սբ. Գեորգ	30